

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ՀԱՍՄԻԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

1915 թ. ապրիլից վերսկսված Հայոց ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայ քաղաքական միտքը նոր դրսևորում ստացավ: Եվ սա այն հասկանալի պատճառով, որ ցեղասպանությունը սկսվեց արևմտահայ մտավորականների ձերբակալությամբ, աքսորով և սպանդով: Մտավորականների ձերբակալությամբ բնականաբար փակվում են լրատվական և հրատարակչական բոլոր այն միջոցները, որոնցով իր դրսևորումներն էր ստանում արևմտահայ քաղաքական միտքը: Ապրիլի 24-ից մինչև 29-ը ձերբակալվում և ապա խումբ-խումբ Անատոլիայի խորքերն են աքսորվում հայ անվանի երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, արվեստագետներ, հոգևորականներ և բազում այլ մտավորականներ՝ թվով ավելի քան 800 հոգի¹:

Դրանց թվում էին կուսակցական և ոչ կուսակցական այնպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք են Ակնունին, որը թեպետ արևելահայ էր, բայց արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ակնառու դեմքերից էր, Վարդգեսը, Գր. Զոհրապը, Հ. Շահիրիկյանը, Ռուբեն Զարդարյանը, Նազարեթ Տաղավարյանը, Տիրան Քելեկյանը և բազում ուրիշներ: Ձերբակալություններ տեղի ունեցան բնականաբար նաև տեղերում: Վանում դավադրության զոհ դարձան Իշխանը² և Ա. Վոսմյանը³, Բիթլիսում՝ Արմենակ Օխիկյանը⁴: Բարեբախտաբար Արամ Մանուկյանը և Մուշ-Սասունի Դաշնակցություն կուսակցության ղեկավար Ռուբենը կարողանում են խույս տալ ձերբակալությունից:

Մինչև Կ. Պոլսի մտավորականների ձերբակալությունը, նրանցից շատերը, այդ թվում և Զավեն պատրիարքը, փորձում են թուրքական կառա-

¹ Տե՛ս **Թյուրապեան Յ.**, Դրվագներ հայկական եղեռնէն, Փարիզ, 1946, էջ 156:

² Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, ապրիլի 7, թիւ 78, **Աստուածատրեան Ա.**, Իշխանը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1955, դեկտեմբեր, թիւ 12(358), էջ 86-87, Բոստոն, 1956, յունուար, թիւ 1(359), էջ 41-45, **Ներսիսեան Ա.**, Իշխան (Նիկոլ Պողոսեան), «Դրօշակ», Երևան, 2000, յունիս, թիւ 6(1568), էջ 24:

³ Տե՛ս **Աւօ**, Արշակ Վոսմեան (Օնիկի Դերձակեան-Վահայ, Վարազ), «Յեղափոխական ալպօմ», Պէյրութ, 1965, հ. Ե, թիւ 10(58), էջ 269-278:

⁴ Տե՛ս **Ներսիսեան Ա.**, Իշխան (Նիկոլ Պողոսեան), «Դրօշակ», Երևան, 2000, յունիս, թիւ 6(1568), էջ 24:

վարությանն այն հավատը ներշնչել, թե իրենք չեզոք դիրք են գրավել և չունեն որևէ անջատողական ձգտում: Բայց առիթներ փնտրող թուրք կառավարությանն այլևս անհնար էր համոզել:

Երբ 1914 թ. նոյեմբերի 11-ին Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանի հետ, նա արդեն մտահոգված էր ոչ թե բարեփոխումների խնդրով, այլ Արևմտյան Հայաստանի գրավմամբ, որը ձգձգվեց մեր մատնանշած պատճառներով, իսկ երբ գրավեց այն, հայկական տարրն արդեն մեծամասամբ ոչնչացված էր:

Կարծում ենք, որ 1915 թ. ապրիլից սկսած՝ այլևս անհնար էր որոնել և գտնել արևմտահայ մեկ ընդհանուր ուղղվածությամբ քաղաքական միտք, քանզի ոչնչացվում էին և՛ հայ ժողովուրդը, և՛ հայ առաջնորդները:

Բանն այն էր, որ ռուսներն ամբողջ 1915 թ.՝ Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո, անմիջապես առաջ չշարժվեցին: Երբ արևմտահայությունը մեծամասամբ նահատակվեց, իսկ նրա բեկորները ցիրուցան եղան, նոր միայն 1916 թ. հունվարին ռուսական զորքերը Կովկասյան ռազմաճակատում անցան ընդհանուր հարձակման և մեկ ու կես ամսվա ընթացքում արեցին այն, ինչը հայերը երազում էին տեսնել 1914 թ. վերջերին: Իրար հետևից գրավվեցին Էրզրումը, Տրապիզոնը և Երզնկան: Ռուսական բանակի մի թևը գրավեց Խնուսը, Մուշը և Սասնո առաջին լեռնաշղթան, իսկ մյուսը մտավ Բիթլիս քաղաքը: Այս հարձակումներով «Ռուսական բանակը կերթար ամրանալու Սեւ ծովու եզերքը, Պոնտոսն իր թեարկութեան տակ առնելով եւ ուղիղ գծով վար կիջնէր Երզնկա, մինչեւ Դերսիմի լեռնաշղթան, ավելի հարաւ կը հանգչեր Եփրատի հովիտը ու անոր հունով կառաջանար մինչեւ Սասնո լեռնաշղթան, Բիթլիսի հարավով մինչեւ Վանի Շատախները ու կը կախվէր Մուսուլի գլխին, հայկական նահանգներն իր տիրապետութեան տակ առնելով»⁵:

Ռուս-թուրքական ընդհարումների պահով կարելի է մեջբերել Անդրանիկի հուշագրերից մեկը. «Ցարը մեզ հետ է և թաթարին, անոր և անոր ճորտերու նպատակն է մեզ իրար կոտորել տալ և մեր մեջ բանալ ատելության վիժմը... Որ՝ ցարը կուզե, որ մենք և թաթարները շարունակենք զիրար կոտորել, հայտնի է այն փաստեն, որ ամիս մըն է, որ կտևե կոփվը: Եթե ցարը չուզեր, որ մենք զիրար կոտորենք, իր ցուցամատը կշարժեր, և հայ ըլլա թե թաթար կը

⁵ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պեյրուֆ, 1966, էջ 107-108: Ռուսական հարձակման մանրամասները տե՛ս Масловский Е. В., Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 гг., Париж, 1933, с. 246-397.

դադարեցնեին անմիջապես իրենց կոիվը, և ասիկա կը տեվեր ոչ թե մեկ ամիս, այլ ոչ ավելի քան մեկ րոպե»⁶:

Արևմտյան Հայաստանի գրավումից հետո արդեն ռուսները հրաժարվեցին նրան ինքնավարություն տալու խոստումներից և որդեգրեցին միանգամայն հակահայ քաղաքականություն: Դրանում համոզվելու համար բավական է կարդալ Կովկասի փոխարքա Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի «Թիֆլիս, 3/16 հուլիսի» թվակիր նամակը, որի մեջ մասնավորապես նշվում է. «Հարկավ, չշոշափելով Ռուսաստանի հովանու ներքո Հայաստանի ինքնավարության հարցը, մի հարց, որն ամենայն հավանականությամբ առայժմ կյանքի չի կոչվելու, և որը, իմ կարծիքով, կարող է միայն վտանգավոր կերպով բարդացնել այս պատերազմի ժամանակ ծնունդ առած հարցերի լուծումը, ես լիովին Ձեզ հետ համաձայն եմ, որ պետք է, և միանգամայն հնարավոր է, հայերին վերապահել դպրոցական ու եկեղեցական անկախություն, եկեղեցական հարստությունների և գույքերի կառավարման իրավունք, (մայրենի) լեզվից օգտվելու իրավունք՝ բոլոր պաշտոնական դեպքերում ռուսաց լեզվի առաջնության պայմանով: Պետք է վերապահել (հայերին) նաև քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն՝ ընտրությունների ժամանակ բնակչության հարաբերակցության տոկոսի պահպանմամբ հանդերձ: Ոչ քրիստոնյա տարրերի նկատմամբ հարկավոր է տեղական պայմանների և նրանց կոլտուրական զարգացման աստիճանի համեմատ կիրառել նույն սկզբունքները»⁷:

Այսպիսով, ցարական Ռուսաստանը փաստորեն արևմտահայերին տալիս էր այն իրավունքները, ինչը նրանք ունեին Օսմանյան Թուրքիայում մինչև պատերազմը: Եվ դրա հակառակը ոչ մեկը չի կարող պնդել:

Վերոհիշյալ նամակի սկզբունքներով էլ 1916 թ. հունիսի 6-ին կազմվում է Թուրքիայից գրավված վայրերի վերաբերյալ կառավարության ծրագիրը, որից հետո ստեղծվում է Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-նահանգապետությունը՝ Ա. Պեշկովի գլխավորությամբ:

⁶ **Ղարիբջանյան Գ.**, Ժողովրդական հերոս Անդրանիկ, Երևան, 1990, էջ 83-84:

⁷ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (1828-1923), պրոֆ. Զ. Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 461, նաև՝ «Հայաստանի ավտոնոմիան և Անտանտան», Երևան, 1926, էջ 55-56, **Ղազարյան Հ.**, Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, գիրք Բ, Երևան, 2012, էջ 204-207:

1916 թ. կեսերից իր քաղաքական առաջնորդներին կորցրած, մեծամասամբ կոտորված, կամ արդեն սփյուռք դարձած արևմտահայության իղձերի արտահայտիչն է նորից դառնում հայոց Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը: Վերջինիս քաղաքական ըմբռնումները՝ կապված Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի կարգավիճակի հետ, այդպես էլ չլքեցին նրան 1912 թվականից սկսված իր ողջ գործունեության ընթացքում, այն է՝ հենվել Արևմուտքի վրա, որը կլուծի Հայկական հարցը: Իսկ 1916 թ. երկրորդ կեսից Պողոս Նուբարը, հենվելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի խոստումների վրա, 1914 - 1918 թթ. ստիպված ճաշակեց այն խաբկանքը, որը հայ քաղաքական շրջանակները ճաշակել էին Ռուսաստանից: Քաղաքական ի՞նչ աստիճանի միամտությամբ պետք է համակված լիներ նա, երբ հույս ուներ, որ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով ինքնավարություն կտրվեր Հայաստանին, այն դեպքում, երբ արդեն Թուրքիայի տիրույթները բաժանված էին Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև: Ս. Վրացյանը գրում է. «Ինչպես Ազգ. Բյուրօն Կովկասում, Ազգ. Պատվիրակությունն եւս արտասահմանում մեծ պետութիւնների պետական գործիչներից ու կառավարութիւններից ստանում էր խոստումներ ու հավաստիացումներ, որ հայկական բաղձանքները լիովին կը գոհացեն դաշնակիցների յաղթութիւնից յետոյ: Այս հաւաստիացումների հիման վրա էր, որ Ազգ. Պատվիրակութիւնը նախաձեռնեց - **կովկասեան կամաւորական շարժման հաշիւարդարից յետոյ**—հայկական լեգէոնի կազմակերպութեան դաշնակիցների արեւելեան բանակում»⁸ (ընդգծումը մերն է - Հ. Ս.):

Ի՞նչն է զավեշտալին: Այն, որ այս ամենը կատարվում էր, ինչպես ընդգծվածից պարզ է, կամավորական շարժման հաշվեհարդարից հետո: Այժմ էլ հայերին օգտագործելու հերթը Ֆրանսիայինն ու Անգլիայինն էր: Դրանում համոզվելու համար նայենք ժամանակագրությանը: Այսպես, 1916 թ. մայիսին Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան գաղտնի ստորագրում են անգլիացի դիվանագետ Սայքսի և ֆրանսիացի դիվանագետ Պիկոյի կազմած համաձայնագիրը, որը նախապատրաստվում էր դեռևս փետրվար-մարտից, և որով նրանց միջև էին բաժանվում Թուրքիայի մերձավոր և միջինարևելյան տարածաշրջանները: Այդ մասին մարտին տեղյակ է պահվում Ռուսաստանին, որը հայտնում է իր դժգոհությունը: Այդ համաձայնագրի մասին Սազոնովին ուղարկված անգլիական և

⁸ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բէյրութ, 1958, էջ 16:

ֆրանսիական դեսպանությունների գրությունից պարզ երևում է, որ այնտեղ Հայաստան կամ Հայկական հարց եզրույթներն իսպառ բացակայում են⁹:

1916 թ. մարտի 12-ին Սայքսը Ռուսաստանում Անգլիայի դեսպան Բյուքենին գրում է, որ անհնար է հայկական պետության ստեղծումը և Հայաստանի հանձնումը Ռուսաստանին¹⁰: Ռուսաստանին էին տրվում էրզրումը, Տրապիզոնը, Վանը և Բիթլիսը, Կ. Պոլիսը՝ նեղուցներով, ինչպես նաև Քրդստանի մի մասը («դեղին» գոտի): Ձգտելով տիրանալ այդ տարածքներին՝ Ռուսաստանը կեղծ հայտարարում էր, որ. «Ինք կը պայքարի իբրև թե քրիստոնեաները ազատագրելու համար Թուրքիոյ մահմեդական լուծէն»¹¹: Իսկ արևելյան Սիրիան և Մուսուլը մտնում էին Ֆրանսիայի ազդեցության ոլորտի մեջ (A գոտի), Անդրիորդանանը և Բաղդադի վիլայեթի հյուսիսային մասը՝ Անգլիայի ազդեցության ոլորտի մեջ (B գոտի)¹²: Ահա այս պայմաններում, մանավանդ որ Ռուսաստանն արդեն ցրել էր կամավորական գումարտակները, Պողոս Նուբարը հայության նկատմամբ դավադրության հեղինակներից Մարկ Սայքսի հետ Լոնդոնում 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին համաձայնագիր է կնքում Արևելյան լեգեոն կազմավորելու մասին, որը հետո կոչվեց Հայկական: 1916 թ. նոյեմբերին ֆրանսիական կառավարությունը սահմանում է կամավորության սկզբունքները, որոնց համաձայն լեգեոնական կարող էին դառնալ միայն հայերն ու արաբները, իսկ հրամանատարները լինելու էին ֆրանսիացիները, որոնք էլ հոգալու էին ֆինանսական ծախսերը: Հայ լեգեոնականները ֆրանսիական զորքերի կազմում պետք է մասնակցեին թուրքերի դեմ մարտերին, որի դիմաց Ֆրանսիան խոստանում էր պատերազմից հետո ինքնավարություն տալ Կիլիկյան Հայաստանին, ինչպես նաև Խարբերդին, Դիարբեքիրին և Սեբաստիային¹³:

⁹ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 381–384, նաև՝ **Մելիքյան Վ.Հ.**, 1917 փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997, էջ 157:

¹⁰ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 386:

¹¹ **Տերտերյան Ի.**, Հայկական գոյամարտը, հ. 6, Թեհրան, 1957, էջ 157:

¹² Տե՛ս **Արզումանյան Մ.**, Հայաստան 1914–1917, Երևան, 1969, էջ 674:

¹³ Տե՛ս **Ներսիսեան Ա.**, Մովսէս Տէր Գալուստեան, Երեւան, 2011, էջ 103, նաև՝ **Պոյաճեան Տ.**, Հայկական Լեգեոնը, Ուօթթաւոն, 1965, էջ 9–10, **Ավետիսյան Մ.**, Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեա (1870–1920) յուշամատեն եւ Զօր.Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 474–494, **Սահակյան Ռ.Գ.**, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919–1921 թթ., Երևան, 1970, էջ 113–114:

Հայկական լեգեոնի ստեղծումը հիմնականում նպատակաուղղված էր ֆրանսիական կառավարության բարյացակամության ձեռք բերմանը, որի մասին են վկայում մեր ձեռքի տակ գտնվող փաստաթղթի հետևյալ տողերը. «Կիլիկյան կամավորական շարժումով մենք դեռևս կապված ենք ֆրանսիական կառավարության հետ, առանց որին դիմելու ներկա քաղաքական պայմաններում անհնարին է իրականացնել որևէ գործողություն»¹⁴:

Հետաքրքիր դիտարկումներ է կատարել Ս. Պողոսյանը, որը հիմնավորում է այն տեսակետը, որ Պողոս Նուբարն արդեն 1916 թ. դեմ էր կամավորական նոր զորամաս ստեղծելու գաղափարին, բայց «ֆրանսիական իշխանությունները կարողացան համոզել Պ. Նուբարին համագործակցել Կիպրոսում հայկական զորամաս կազմավորելու հարցում՝ սպառնալով, որ հակառակ պարագայում այն կստեղծեն առանց հայ գործիչների հետ համագործակցության, իսկ հայերը ինքնավարություն պահանջելու իրավունք չեն ունենալ»:

Պողոս Նուբարը պարտադրված էր համագործակցել Ֆրանսիայի հետ»¹⁵:

Համընդհանուր հուսախաբության պայմաններում վրա հասավ ռուսական Փետրվարյան հեղափոխությունը, որը ձախողեց ցարական իշխանությունների՝ մարտ ամսին ծրագրած հարձակումը, որի «նպատակն էր Երզնկայէն առաջանալ Խարբերդ-Սեբաստիա, Խնուսէն իջնել Տիգրանակերտ, իսկ Պարսկաստանի եւ Վանի գծէն մտնել Մուսուլ եւ այդ կողմէն միանալ անգլիական բանակին»¹⁶:

Բացի սրանից, Փետրվարյան հեղափոխությունն իր հետ հայության համար բերեց մտավախություն, որ կարող է քայքայվել ռուսական ռազմաճակատային գիծը, և իսպառ վերանան հայության երազանքները՝ կապված մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի վերաշինության հետ:

ՀՍԴԿ-ը, հանձին Ա. Դարբինյանի, գտնում էր, որ այդ հեղափոխությունը ձեռնտու չէր հայ ժողովրդին, քանզի որքան երկար մնար ցարական իշխանությունը, այնքան ռուսական բանակն էլ ավելի շատ հայկական հողեր կգրավեր և Ռուսաստանի տիրապետության ներքո կմիացներ Արևելյան Հայաստանին:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 729, թ. 6:

¹⁵ Պողոսյան Ս., Գևորգ կաթողիկոսի և Պողոս Նուբարի նամակագրությունը, «Էջմիածին», 2013, թիվ 4, էջ 54:

¹⁶ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 137:

Միայն հնչականներն էին, որ Փետրվարյան հեղափոխությունն ընդունեցին մեծ ոգևորությամբ՝ կարծելով, որ հեղափոխությունն իրական ճանապարհ կարող է հարթել Ռուսաստանում հակամիապետական և ժողովրդավարական քաղաքական ուժերի համար, որը կբարելավեր նաև Ռուսաստանի կազմում գտնվող մյուս ազգերի վիճակը:

Փետրվարյան հեղափոխության կողմնակից էր նաև Անդրանիկը հայտարարելով, որ «...Մենք կհավատանք, որ ազատ Ռուսաստան մը պաշտպան պիտի հանդիսանա մեր արյան և անդարմանելի կորուստներու հարկին և հատուցանել պիտի տա մեր դարավոր թշնամին՝ Օսմանյան պետության»¹⁷:

Հայտնի է, որ հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասի համար կազմվեց հատուկ իշխանություն՝ ՕԶԱԿՕՄ (Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե)¹⁸, որի նախագահն այսուհետև կոչվելու էր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիսար», որին տրվում էին նախկին փոխարքաների իրավունքները, իսկ Օզակոմի անդամները դառնալու էին Գերագույն կոմիսարին կից վարչական խորհրդի անդամներ: Ստեղծվելու էր նաև մի լրացուցիչ պաշտոն՝ «Պետրոգրադում Կովկասի գործերի կոմիսար», որը պետք է կարգավորեր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիտեի» և ժամանակավոր կառավարության հարաբերությունները¹⁹: Արևմտյան Հայաստանի համար էլ 1917 թ. ապրիլի 26-ի կարգադրությամբ ստեղծվեց առանձին կարգավիճակ՝ Գեներալ-կոմիսարություն: Դրանով այն առանձնացվում էր կովկասյան քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների տնօրինությունից և անմիջապես ենթարկվում ժամանակավոր կառավարությանը: Նրա կառավարման համար ստեղծվում էր Թուրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի պաշտոն, որում նշանակվեց գոր. Պ. Ավերիանովը՝ օգնական ունենալով Հ.Զավրիյանին²⁰:

Թուրքահայաստանը բաժանվում էր չորս նահանգների՝ Էրզրումի, Վանի, Տրապիզոնի և Խնուսի: «Ըստ ձեւի, - գրում է Կ. Սասունին, - նշանա-

¹⁷ Մելիքյան Վ., 1917 փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997, էջ 20:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30-31:

¹⁹ Տե՛ս Մելիքյան Վ., Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. փետրվար), Երևան, 2010, էջ 33:

²⁰ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 24-25, նաև՝ Արզումանյան Մ., Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 735:

կուած նահանգապետները ռուս էին, անոնց օգնականները հայեր էին եւ ունեին իրենց գրասենեակները: Իսկական նահանգապետները հայերը կըլլային, անմիջական գործի պատասխանատվութիւնը իրենց վրա վերցնելով»²¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, նահանգներում գործի գլուխ կանգնած էին հայերը:

Փետրվարյան հեղափոխութիւնից մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնը արևմտահայ և արևելահայ գործիչներն Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ որդեգրած ծրագրերում միական էին: Այդ ծրագրերն ունեին հետևյալ ուղղվածությունները.

1. հաղթող դուրս գալ միջցեղային կոիվներում, հայացնել Արևմտյան Հայաստանը:
2. Ստեղծել զինված կազմավորումներ՝ ռուսական զորքերի հնարավոր նահանջի դեպքում թուրքերին դիմադրելու համար:

Այս խնդիրներն իրականացնելու համար գրավված վայրերում աշխատում էին բազմաթիվ մշակութային և բարեգործական կազմակերպություններ՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը, Եղբայրական օգնության կոմիտեն, Քաղաքների միությունը, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն և այլն: Կատարված եռուն աշխատանքների շնորհիվ հայրենիք վերադարձած արևմտահայության բեկորները վերականգնում էին իրենց օջախները:

Արևմտյան Հայաստանի վերականգնման և արևմտահայ գաղթականների խնդիրների լուծման անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ եղեռնից փրկված արևմտահայ քաղաքական առաջնորդների նախաձեռնությամբ 1916 թ. մայիսի 10-13-ը Պետրոգրադում տեղի ունեցավ հայկական համագումար: Այն թերևս հայկական առաջին համաժողովն էր, որը նվիրված էր հայկական խնդրին: Վերջինիս կարևորությունը եղավ այն, որ ռուս հասարակությունը տեղեկացավ հայ ժողովրդի տառապանքներից, ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Ռուսաստանում, որտեղ ապաստան էր գտել արևմտահայ գաղթականության մի ստվար հատված: Անվանի հայագետ Ալեքսեյ Զիվեկեովն այս համագումարի մասին արտահայտել է իր կարծիքը հետևյալ կերպ. «Համատեղ աշխատանքը կայացավ. հարկավոր է ավելի վճռական քայլ դեպի այդ ուղին: Այդ է պահանջում Հայաստանի շահը»²²:

²¹ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարոնի աշխարհի, Պէրոյթ, 1956, էջ 1050:

²² Մելիքյան Վ., Հայկական հարցը և հայ հասարակության ինքնակազմակերպման խնդրի փուլերը, Գիտագործնական միջազգային գիտաժողով «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրը». 18-19 ապրիլի 2008: Արևմտահայության պահանջ

1917 թ. մայիսի 2-ին Երևանում գումարվում է արևմտահայերի առաջին համագումարը: Այն նախաձեռնել և հրավիրել էր Թիֆլիսում գտնվող արևմտահայերի հրապարակային մի ժողովի ընթացքում ստեղծված հանձնաժողովը, որի մեջ մտնում էին Արամը, որը թեպետ արևելահայ էր, սակայն 1905–1908 թթ. և 1915 թ. գործել էր Վանում, Վ. Փափագյանը և Անդրանիկը: Համագումարը բացահայտեց արևմտահայ և արևելահայ խորացող առճակատումը, ինչը դրսևորվեց Արևմտահայ ազգային խորհրդի ստեղծումով՝ ՀՅԴ գերակշռությամբ: Այս առումով Արտակ Դարբինյանն իր անհանգստությունն էր հայտնում Արամ Մանուկյանին՝ Անդրանիկի այն համոզման առթիվ, թե «...կովկասահայ դաշնակցականները պիտի հակառակին տաճկահայերու որևէ ձեռնարկին, եթե իրենք ղեկավարողի դերին մեջ չգտնուին»²³: Համագումարում ելույթ ունենալով՝ Արամն իր հերթին առաջարկեց. «...համագումարի և ժողովականներու կողմէ ողջոյններ ուղարկել դաշնակից և չէզոք պետութիւններուն, հայասէր ընկերութիւններու և անհատներու, ինչպէս նաև Պօղոս Նուպարին»²⁴:

Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էին 80-ից ավելի պատգամավորներ: Արևմտյան Հայաստանից եկել էին 15 պատգամավոր (որոնցից չորսը ռամկավարներ էին՝ Ա.Դարբինյան, Վ.Պապիկյան, Ա.Թերզիպաշյան, Ն.Հակոբյան), 27-ը Կովկասի արևմտահայ գաղթականներից էին, 14-ը՝ տարբեր ընկերություններից, 3-ը՝ մամուլի ներկայացուցիչներ, 6-ը՝ ծայնի իրավունքով, 11-ը՝ խորհրդակցական ծայնով հրավիրվածներ, իսկ 8-ը՝ տարբեր կուսակցություններից²⁵:

Համագումարի օրակարգում դրված էին հետևյալ հիմնական խնդիրները:

Առաջին. արևմտահայ գաղթականության ֆիզիկական պահպանություն:

Երկրորդ. Արևմտյան Հայաստանի շենացում և հայությանը վերաբնակեցում:

ջատիրության հիմնախնդիրները, Կիպրոս-Նիկոսիա. 18-19 ապրիլի 2008, տե՛ս Գիտական զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 161:

²³ Նույն տեղում, էջ 162:

²⁴ «Հայաստան» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1917, մայիսի 7, թիվ 18:

²⁵ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, մայիսի 17, թիվ 101, նաև՝ **Փափագեան Վ.**, իմ Յուշերը, հ. Երկրորդ, Պեյրուֆ, 1952, էջ 439, **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 28, **Ներսիսյան Ա., Սասունի Կ.**, Երևան, 2004, էջ 100, **Չորմիսեան Լ.**, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Գ, Պեյրուֆ, 1975, էջ 270:

Երրորդ. նոր սերնդի կրթական, ֆիզիկական և քաղաքացիական դաս-տիարակություն:

Համագումարը գաղթականության խնդրի հետ կապված որոշում է. «ա) Գաղթականության բոլոր աշխատանքները կենտրոնացնել մեկ մարմնի ձեռքը: Բ) Ստեղծել Արևմտահայ խորհուրդ մը, որ գերազանցապես այդ գործով զբաղվի: Գ) Այդ մարմինը պետք է ճանաչվի որպես միակ ներկայացուցիչը ամբողջ արևմտահայերու եւ իր քոնթրոլը պիտի ունենա բոլոր այն գործերու վրա, որոնք տնտեսական, որքանցային եւ գաղթականական անվան տակ կրնան կապ ունենալ թրքահայերուն հետ»²⁶:

Այսպիսով, բոլոր այն կազմակերպությունները, որոնք զբաղվում էին գաղթականության խնդիրներով, պետք է ունենային իրենց վերադաս մարմինը, որը վերահսկելու էր նրանց գործունեությունը՝ տալով դրանց հստակ ուղղվածություն, և այդ մարմինն էր լինելու արևմտահայության միակ ներկայացուցիչը: **Ստացվում է, որ ստեղծվում էր արևմտահայերի նաև քաղաքական ձգտումներն արտահայտող և կյանքի կոչող մարմին, քանի որ Արևմտյան Հայաստանում գաղթականության տեղավորմամբ լուծվում էր նաև կարևորագույն քաղաքական խնդիր. հայացվում էր այն:**

Երկրի հայացման և շենացման համար նախատեսվում են հետևյալ աշխատանքները.

«Պատրաստություն տեսնել պատերազմեն անմիջապես վերջ երկիր փոխադրելու Կովկաս ապաստանած թյուրքահայ փախստականությանը:

Հայրենիք վերադարձնել Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Պալքաններու եւ արաբներու մեջ ցրված հայերը:

Հրավիրել ռուս կառավարության ուշադրությունը, որպեսզի հնարավորության չափով շուտ վերացվեն բոլոր այն ճնշիչ պայմանները, որոնք ստեղծել է նախկին ռեժիմը հողային եւ այլ վարչական-հասարակական խնդիրներու մեջ: Այս բոլոր նպատակների իրականացման համար ստեղծել հավաքական կազմակերպություն մը»²⁷:

Համագումարը նաև արձանագրում է, որ չնայած իր նպատակն է Հայկական դատի հետապնդումը, բայց քանի որ «այդ խնդիրը քաղաքական բնույթ ուներ, բաղձանք հայտնեց, որ Արևմտահայ խորհուրդն ինքզինք չնկատե քաղաքական մարմին մը Հայկական դատը հետապնդելու առանձնապես,

²⁶ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 149:

²⁷ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, մայիսի 20, թիւ 104:

այլ քաղաքական կուսակցություններու եւ համազգային քաղաքական մարմիններու միջոցով ձգտի հասնելու իր բաղձանքներուն»²⁸:

Կ. Սասունու այս վկայությունը հաստատում է մի կարևոր ճշմարտություն. **այդ օրերին արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը միաձուլված էր, քանզի երկուսն էլ մեկ ուղղվածությամբ էին գործում՝ վերաշինել Արևմտյան Հայաստանը:**

Համագումարն ընտրում է Արևմտահայ խորհուրդը՝ բաղկացած 15 հոգուց՝ Անդրանիկ, Սեպուհ, Սմբատ Բորոյան, Հ. Գալիկյան, Ա. Դարբինյան, Զաբել Եսայան, Ավ. Թերզիպաշյան, Գ. Հակունի, Հմ. Մանուկյան, Լ. Շանթ, Վ. Պապիկյան, Բոնապարտյան, Կ. Սասունի, Հ. Տեր-Զաքարյան, Վ. Փափազյան:

Խորհրդի անդամներից ընտրվում է գործադիր մարմին՝ Բյուրո, որի մեջ մտնում են Վ. Փափազյանը, Կ. Սասունին, Ա. Դարբինյանը, Հ. Տեր-Զաքարյանը և Գ. Գալիկյանը: Ահա այս Բյուրոն էր արևմտահայերի քաղաքական շահերի ներկայացուցիչը և քաղաքական խնդիրներ լուծողը 1917 թ. սեպտեմբերից հետո արդեն համախորհուրդ արևելահայերի՝ Թիֆլիսում գումարած համագումարի կողմից ստեղծված հայոց Ազգային խորհրդի հետ:

Համագումարից հետո, որն ավարտվեց մայիսի 11-ին, Արևմտահայ բյուրոն աստիճանաբար մասնաճյուղեր կազմակերպեց թե՛ գրավված տարածքներում և թե՛ Կովկասի զանազան վայրերում:

Կուզենայինք նաև ավելացնել, որ արևմտահայության համախմբման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն է ունենում 1917 թ. մայիսի 11-ին կայացած Դաշնակցության թուրքահայ հատվածի ռայոնական ժողովը, որը Երևանի թեմական դպրոցի դահլիճում բացում է Ռոստոմը: Ժողովն ընդունում է բանաձև Թուրքահայաստանի գրավված տարածքների նախկին և ապագա վարչակազմի մասին՝ շեշտելով, որ «...պատերազմի տևողության ամբողջ ընթացքին անհրաժեշտ ըլլալով գործակցությունը զինվորական տարրերու հետ՝ կը հրահանգե երկրի դաշնակցական մարմիններուն եւ ընկերներուն ամեն կերպ օժանդակ, որ ստեղծվեն տեղական ժողովրդի կողմն ընտրված վստահելի տարրերե վարչություններ, որոնք նպատակ ունենան աջակցելու պատերազմական գործողության հաջողության եւ երկրի վերաշինության գործին»²⁹:

²⁸ **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 149:

²⁹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, հունիսի 18, թիվ 126:

Այս որոշումը կարևոր էր նրանով, որ գրավված Արևմտյան Հայաստանում գրեթե գոյություն չունեին գործադիր մարմիններ:

Քանի որ մեր նպատակն արևմտահայ քաղաքական մտքի զարգացման տրամաբանության բացահայտումն է, ավելորդ ենք համարում մանրամասնել այն վերաշինության և կազմակերպչական աշխատանքները, որոնք իրականացվում էին դեռևս 1916 թ. Վասպուրականում, Տարոնում, Երզնկայում, Բաբերդում, Բասենում, Ալաշկերտում և այլուր, և որոնց արդյունքում իսկապես դրվում էին հայոց պետականության հիմքերը³⁰:

Թվում էր, թե անպատմելի տառապանքներից հետո արդեն վերջնականապես լուծվելու էր Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը, թեպետ դեռևս հստակ չէր, թե նա, ի վերջո, ինչպիսի կարգավիճակ պետք է ստանար նոր, ցարական կարգերից գերծ Ռուսաստանում, երբ տեղի ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, որից հետո արևմտահայերի քաղաքական մտքի նոր ուղղորդվածություններին կփորձենք անդրադառնալ հաջորդ գլխում:

Այսպիսով, 1915 թվականից մինչև 1917 թվականի համար ավելի ճիշտ կլինի խոսել առանձին արևմտահայերի քաղաքական մտքի մասին միայն: Կարծում ենք, որ արևմտահայերի և արևելահայերի քաղաքական մտքի ուղղվածությունը ռուսական բանակի կողմից արևմտահայ գրավված տարածքներում նպատակաուղղված էր հիմնականում այդ տարածքների վերաշինմանն ու հայացմանը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1915 թ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայ քաղաքական միտքը նոր դրսևորում ստացավ: Եվ սա այն հասկանալի պատճառով, որ ցեղասպանությունը սկսվեց արևմտահայ մտավորականների ձերբակալությամբ, աքսորով և սպանով: Երբ 1914 թ. նոյեմբերի 11-ին Թուրքիան պա-

³⁰ Այդ աշխատանքների մասին տե՛ս **Սասունի Կ.**, Թրքահայաստանը Ա աշխարհամարտի ընթացքին (1914- 1918), **Սեպուհ**, Էջեր իմ յուշերէն, հ. Ա, Պոսթըն, 1925, **Փափագեան Վ.**, Իմ յուշերը, հ. երկրորդ, Պոսթըն, 1952, «Վասպուրական», Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնհինգամյակի առթիվ (1915-1930), Վենետիկ, 1930 և այլն, **Ներսիսյան Ա., Սահակյան Ա.** (Հայր Աբրահամ), Երևան, 2006, նույնի՝ Զորավար Սեպուհ, Երևան, 2005, նույնի՝ Կարո Սասունի, Երևան, 2004, **Հարությունյան Ա.**, Անվտանգության ապահովումը և վերաշինության գործի ընթացքը Վան-Վասպուրականում 1916թ. վերջերին և 1917թ. սկզբներին, «Ակունք». գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2012, թիվ 2(5), էջ 19-25:

տերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանի հետ, նա արդեն մտահոգված էր ոչ թե բարեփոխումների խնդրով, այլ Արևմտյան Հայաստանի գրավմամբ:

Կարծում ենք, որ 1915 թ. ապրիլից այլևս անհնար էր որոնել և գտնել արևմտահայ մեկ ընդհանուր ուղղվածությամբ քաղաքական միտք, քանզի ոչնչացվում էին և՛ հայ ժողովուրդը, և՛ հայ առաջնորդները:

Իսկ 1916 թ. երկրորդ կեսից Պողոս Նուբարը, հենվելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի խոստումների վրա, 1914-1918 թթ. ստիպված ճաշակեց այն խաբկանքը, որը հայ քաղաքական շրջանակները ճաշակել էին Ռուսաստանից: Վերջինս Լոնդոնում Մարկ Սայքսի հետ 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին համաձայնագիր է կնքում Արևելյան լեզեոն կազմավորելու մասին, որը հետո կոչվեց Հայկական: Ֆրանսիական իշխանությունները կարողացան համոզել Պ. Նուբարին համագործակցել Կիպրոսում հայկական զորամաս կազմավորելու հարցում՝ սպառնալով վերջինիս:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասի համար կազմվեց հատուկ իշխանություն՝ ՕԶԱԿՕՄ (Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե), իսկ Արևմտյան Հայաստանի համար 1917 թ. ապրիլի 26-ի կարգադրությամբ ստեղծվեց առանձին կարգավիճակ՝ Գեներալ-կոմիսարություն:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ 1915 թվականից մինչև 1917 թվականի համար ավելի ճիշտ կլինի խոսել միայն առանձին արևմտահայերի քաղաքական մտքի մասին:

Քանալի քաներ – քաղաքական միտք, հայկական լեզեոն, հեղափոխություն, արևմտահայ, Արևելյան լեզեոն, Արևմտյան Հայաստան, ձերբակալություն, մտավորականներ:

ЗАПАДНОАРМЯНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

СИМОНЯН АСМИК

В результате армянского геноцида 1915 года западноармянская политическая мысль получила новое содержание. И это по той ясной причине, что геноцид начался с ареста, изгнания и убийства западноармянских интеллигентов. Когда 11 ноября 1914 года Турция начала войну с Россией, она уже была озабочена не проблемой реформ, а захватом Западной Армении.

Мы думаем, что начиная с апреля 1915 года было уже невозможно для западноармянской политической мысли искать и найти одну общую ориента-

цию, ибо уничтожались и люди, и лидеры. Вот это и есть историческая правда.

А со второй половины 1916 года Погос Нубар, полагаясь на обещания Англии и Франции, в 1914-1918 годах вынужден был вкусить тот обман, который армянские политические круги вкусили от России. Последняя 27 октября 1916 года в Лондоне вместе с Марком Сайксом подписала соглашение о формировании Восточного легиона, который позже назывался Армянский. Французскому правительству удалось убедить Погоса Нубара сотрудничать в создании на Кипре армянской войсковой части, угрожая ему.

После Февральской революции для Кавказа было сформировано специальное правительство ОЗАКОМ (Закавказский специальный Комитет), а для Западной Армении по приказу от 26 апреля 1917 года был создан Генеральный комиссариат.

С Февральской революции до Октябрьской революции западноармянские и восточноармянские деятели действовали единогласно в принятых программах, которые относились к Западной Армении.

Таким образом, мы считаем, что для 1915 – 1917 годов будет правильно говорить только отдельно про западноармянскую политическую мысль.

Ключевые слова – политическая мысль, Армянский легион, революция, западный армянин, Восточной Легион, Западная Армения, арестован, интеллигенция.

WEST-ARMENIAN POLITICAL SAVVY DURING THE FIRST WORLD WAR

HASMIK SIMONYAN

As a result of the Armenian genocide in April 1915 the West-Armenian political thought received a new reaction as the genocide started with the arrest, exile and slaughter of West-Armenian intelligentsia. When Turkey started the war with Russia in November 11, 1914 its main concern was not the reforms but the occupation of Western Armenia.

We are of the opinion that starting with April 1915 it was no longer possible to find Western Armenian politicians having a common orientation because the Armenian people with its leaders were being eliminated.

However, from the second half of 1916 Poghos Noubar betrayed by Britain and French promises was experiencing deception of the same kind as other Armenian political circles betrayed by Russia in the 1914-1918 had been

experiencing. In October 27, 1916 Noubar in London signed an agreement with Mark Sykes about the formation of the Eastern legion, later called Armenian. The French government managed by threats (not allowing the formation of Armenian autonomy) to convince Poghos Noubar to collaborate with them to establish Armenian military unit in Cyprus.

After the February Revolution a special authority organization for the Caucasus, OZAKOM (Transcaucasian Special Committee) was established - and General-Commissariat, a separate status for Western Armenia was as well established by the order of April 26, 1917.

Thus, we think that for the years from 1915 to 1917 years it will be appropriate to talk only about individual West-Armenians' political thoughts.

Key words – political thought, Armenian Legion, revolution, Western Armenian, Eastern Legion, Western Armenia, arrest, intelligentsia.